

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال یازدهم، شماره بیست و دوم، پاییز ۱۳۹۱

سکه‌های اشکانیان (پارتیان) از پادشاهی ارشک اول تا مهرداد دوم*

دکتر محمدرضا نجاریان

عضو هیأت علمی دانشگاه یزد

سروناز انصاری

دانشجوی کارشناسی زبان و ادبیات فارسی

چکیده

علم سکه شناسی را می‌توان یکی از مهمترین بخشهای دانش باستان‌شناسی دانست که سندی معتبر و غیرقابل انکار از دنیای باستان و ملل گوناگون از گذشته‌های دور تاکنون است. سکه، از طرفی تاریخ دقیق یک حکومت یا تمدن را معرفی می‌کند و از طرفی دیگر، نقاط تاریک تاریخ را بر ما روشن می‌نماید؛ در هر صورت سکه را می‌توان نماینده فرهنگ، آداب و رسوم، هنر، خط، زبان و مذهب هر ملت در طول تاریخ دانست که کمک شایان توجهی به باستان‌شناسان کرده است.

در این مقاله، نگارندگان بر آنند که به بررسی سکه و نقوش آن در سلسله پارتیان یعنی از زمان پادشاهی ارشک اول (۱۹۱-۲۱۱ پ.م) تا مهرداد دوم (۸۸-۱۲۳ پ.م) بپردازند.

واژه‌های کلیدی

سکه، اشکانیان، ارشک اول، مهرداد دوم.

* تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۱۲/۲۲ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۹۱/۱۲/۲۱

نشانی پست الکترونیک نویسندگان: reza_najjarian@yahoo.com

ansari.sarvenaz@yahoo.com

۱- مقدمه تاریخی

پارت‌ها تیره‌ای از قبیله آریایی (ایرانی) پرنی هستند که جزیی از قوم دهه بود، این قبایل به صورت چادرنشینی در ناحیه مجاور جیحون و در استپ‌های بحر خزر و دریاچه اورال زندگی می‌کردند. این قوم از سوارکاران و تیراندازان ماهر و جنگجویان دلیر و با شهامتی بودند. در حدود قرن سوم میلادی، به سرزمین جنوب تحت تسلط سلوکیها تجاوز کرده و در منطقه پرتو (پارت) نفوذ کردند. قدیمیترین اطلاعی که از این منطقه داریم از سالنامه‌های آشوری قرن هفتم قبل از میلاد به دست آمده. در کتیبه آسارهدون شاه آشور، به نام پارتاکا به سرزمینی که جزو کشور ماد بوده است، برمی‌خوریم. در حمله اسکندر به ایران، سپاهیان پارت جزو سایر سپاهیان ایرانی در جنگ شرکت داشتند و پس از سقوط دولت هخامنشی، فاتح مقدونی این سرزمین را نیز تصرف کرد و یک تن از اهالی پارت به نام «آمی ناسپ» را به سمت فرمانروا تعیین نمود. پس از مدتی، سلوکی‌ها برای ناحیه پارت و باختر، فرمانروای واحدی تعیین نمودند؛ ولی طولی نکشید که دیودوت ساتراپ باختر بر ضد سلوکی‌ها قیام کرد و خود را شاه خواند. پارت‌ها که از رفتار سلوکی‌ها و فرمانروایی آنان خسته شده بودند تحت رهبری روسای خود، دست به شورش زدند و دولتی تشکیل دادند که مدت پنج قرن ادامه یافت. مؤسس سلسله پارت‌ها یا اشکانیان، «ارشک» است که با کمک برادرش، تیرداد، توانست ناحیه پارت را از سلطه سلوکی‌ها خارج کند و مستقلاً فرمانروایی کند. در حدود ۲۵۰ پ.م، ارشک به شهر نیسا درآمد و در سال ۲۴۸ پ.م به پادشاهی برگزیده شد. ارشک در شهر اساک تاج شاهی بر سر نهاد. تاجگذاری ارشک، مبدأ تاریخ پارت‌ها شد. طولی نکشید که ارشک در نبردی کشته شد و برادرش تیرداد (۲۴۸-۲۱۱ پ.م) به سلطنت رسید. بعد از درگذشت تیرداد، به ترتیب: اردوان اول، فریپات و فرهاد اول به سلطنت رسیدند و با نبرد با سلوکی‌ها و تقویت وضع خود، توانستند فرمانروای سرزمین‌های وسیعتری شوند و قسمتی از ماد و سیستان را تصرف کنند و دامغان کنونی را پایتخت خود کردند و دوران

اعتلای شاهنشاهی پارت از سلطنت مهرداد اول (۱۷۱-۱۷۶ پ.م) آغاز می‌گردد (ولسکی، ۱۳۸۳: ۲۰).

۲- تاریخ اختراع و نحوه ضرب سکه

سکه، فلزی است با وزن معین و شکل خاص که نقوش موردنظر و رسمی هر حکومت بر روی آن نقش بسته و آن حکومت مسئولیت وزن و عیار آن سکه را برعهده می‌گیرد. مشهور است که نخستین بار، سکه توسط لیدی‌ها واقع در آسیای صغیر و نزدیک به ۶۰۰ سال قبل از میلاد مسیح به کار گرفته شده؛ البته این نوع سکه‌ها به معنای امروزی نبودند و شکل سکه‌ها نظم خاصی نداشت و دارای نقوشی با فرورفتگی‌های نامنظم که گاهی به شکل خطوط یا اشکالی چون حیوانات بودند؛ ولی بتدریج و در طول تاریخ، شکل و ساختاری منسجم به خود گرفتند و نقوش دیگر، مانند تصاویر شاهان و خط بر آنها ضرب شد.

با توجه به اینکه سکه زنی و ضرب سکه یکی از امور حساس و مهم هر حکومت بوده است، سعی می‌شد ضرب سکه‌ها را با کمال دقت و اعمال نظارت دقیق انجام دهند. می‌توان نحوه ضرب سکه را چنین بیان کرد: برای این کار نیاز به تهیه دو سرسکه بوده است. سرسکه، عبارت است از استوانه‌ای فلزی که نقش رو و پشت سکه به صورت قرینه و معکوس بر روی هر کدام از سرسکه‌ها حکاکی می‌شده است؛ لذا، سرسکه‌ها باید از مقاومت بالایی برخوردار می‌بودند؛ بدین ترتیب، در ساخت آنها از فلزاتی چون فولاد یا برنز که از استقامت زیادی برخوردارند استفاده می‌شد. با ساخت این سرسکه‌ها، کار ضرب سکه در ضرابخانه‌ها صورت می‌گرفت؛ بدین ترتیب که سرسکه زیرین بر روی سندان ثابت می‌شد و ضارب سکه، فلز مورد نظر را که به اوزان معین جدا شده‌اند، در حالتی که گرم و اثرپذیر باشد، بین دو سرسکه قرار می‌داد. و با ضربه پتک که بر سرسکه رویین زده می‌شد سکه موردنظر ضرب می‌گردید. بدیهی است که سرسکه‌ها توسط افرادی زبردست ساخته می‌شد و هر سرسکه، پس از مدتی استفاده، به علت ساییدگی، اثر خود را از دست می‌داد؛ بنابراین، باید سرسکه‌های

جدیدی جایگزین می شدند. تعویض سرسکه‌ها با توجه به اختلاف سلیقه ای که در حکاکی سرسکه‌ها صورت می گرفت، باعث می شد که سکه‌های ضرب شده حاصل از سرسکه‌های مختلف، دارای تفاوت‌های اندک یا اساسی در جزئیات باشند؛ به گونه‌ای که سکه‌های ضرب شده در یک ضربخانه عیناً شبیه به هم نبودند. در ایران نیز با استقرار اولین حکومت مقتدر یعنی هخامنشی، شرایط برای ضرب نخستین سکه‌های ایرانی مهیا گردید. این امر، به علت لشکرکشی‌ها و مشکلات مربوط به جنگها در زمان کوروش و کمبوجیه میسر نشد؛ اما با برقراری نظم و ساماندهی نظام مالی و اقتصادی توسط داریوش اول (۵۲۱-۴۸۵ ق.م) ضرب سکه نیز آغاز گردید (امینی، ۱۳۸۲: ۲۳۴).

۳- اصول پولی و نوع سکه‌ها و ترتیب اوزان

سکه‌های پارسی، اسناد و مدارک گران بهایی هستند که علاوه بر اینکه وضع پولی و اوضاع اقتصادی آن روزگار را معرفی می کند، گنجینه‌ای گرانبهاست که تاریخ پنج قرن شاهنشاهی بزرگ ایران را از جهات مختلف می‌شناساند. اصول پولی دولت پارت، برنقره بود و تناسب فلزات را در این دوره نمی‌توان به طور دقیق تعیین نمود. آنچه مسلم است پارت‌ها سکه زر به کار نمی‌بردند و معاملات و داد و ستد، به وسیله سکه‌های مسین و سیمین و مفرغ انجام می گرفت. محتمل است که سکه زرین مانند مدالی در جشن‌ها و اعیاد مورد استفاده قرار می گرفت؛ اما تاکنون سکه زرینی به دست نیامده است. دولت پارت، برای تسهیل در داد و ستد و امور تجاری برای پرداخت پول خود، ترتیب نوینی اتخاذ نمود؛ بلکه مبنای پولی کشور را به همان ترتیب دوران پیشین که سلوکی‌ها در مورد پول خود داشتند، قرار داد. سکه‌های اولیه دوران پارت و پولی اصلی، درهم است که مرتب و به تناوب در ضربخانه‌های مختلف و متعدد شاهنشاهی ضرب می گردید، و تقسیمات کوچکتر و کم وزن تر که عبارت است از: سه ابول و دو ابول. سکه‌های سیمین و مفرغی معاملات و داد و ستد محلی در داخل شهرها به کار می رفت.

طی دوران پارتها در اوزان نیز تغییراتی دیده می شود؛ مانند درهم‌ها که در اوایل این دوره به وزن ۴ گرم تا ۴/۳۰ گرم بودند و از دوره سلطنت فرهاد چهارم، تنزل وزن پیدا کرد و در حدود ۳/۹۰ گرم تا ۳/۶۰ گرم شد. چهار درهمی برای اولین بار در دوره شهریاری مهرداد اول، ضرب شد و وزن آن در حدود ۱۶ تا ۱۷ گرم بود. از سلطنت فرهاد چهارم وزن چهار درهمی‌ها نیز کسر می شود و در دوره بلاش چهارم به وزن ۱۳ گرم می رسد؛ حتی اواخر دوران پارت به ۱۲/۵ گرم تنزل پیدا می کند. جنس نقره چهار درهمی‌ها در اوایل دوره پارت بسیار خوب و مرغوب بود؛ ولی از اواسط قرن اول میلادی جنس نقره پست شد. ترتیب اوزان چنین است: چهاردرهمی: ۱۶/۵۰ گرم / سه درهمی: ۱۳ گرم / درهم: ۴/۳۰ گرم / چهار ابول: ۲/۸۰ گرم / سه ابول: ۲/۰۴ گرم / دو ابول: ۱/۲۳ گرم / یک ابول: ۰/۵۵ گرم. سکه های برنزی به قطع اندازه های بزرگ و کوچک و اوزان مختلف از ۱۳ گرم تا ۰/۷۰ گرم است. از دوره فرهاد اول تا زمان آخرین پادشاه پارت، سکه های برنزی به قطع و وزن مختلف موجود است. بر سکه های برنزی در یک طرف تصویر، نیم رخ شهریاران پارت و بر پشت سکه ها نقوش مختلف و علامات پارتی مانند ماه، ستاره، نیم رخ مهر، فرشته بالدار، نیم رخ فرشته، علامت پیروزی، شاهین، لنگرکشی، اسب، نیم تنه اسب، فیل، سرشیر، سرعقاب، دژ است (پیرنیا، ۱۳۶۲: ۲۱۴).

۴- تاریخ گذاری سکه

تاریخ گذاری بر سکه های شاهان اولیه پارت مرسوم نبود؛ ازین جهت، شناسایی آن سکه ها خالی از اشکال نیست. سکه شناسان، بنا بر سبک نوشته و القابی که برای هریک از شهریاران به کاررفته است و تصاویر منقوش بر سکه و تطبیق آنها با مدارک و مآخذ و منابع و آثار مکشوف مختلف که از آن دوران موجود است، با مطالعات و دقت فراوان، توفیق یافتند که انتساب آنها را به هریک از شاهان تعیین نمایند. مبدأ تاریخ پارتها، سال ۲۴۸ پ.م است که «ارشک» با کمک برادر خود «تیرداد» پس از غلبه بر فرمانروای یونانی پارت آندراگوراس

(سال ۲۵۰ پ.م) در شهر آساک (ارشکیه) تاج شاهی به سر نهاد. تاریخی که بر سکه‌ها به کار رفته بنا بر تاریخ سلوکی‌هاست که مبدأ آن سال (۳۱۲ پ.م) آغاز سلطنت سلوکوس اول است؛ لذا، مبدأ سال سلوکی (۳۱۲ پ.م) برابر با سال یکم میلادی است. تاکنون چند سکه بنابر تاریخ پارتی نیز به دست آمده است؛ مانند سکه اردوان اول که سال ضرب آن ۱۲۵ سال پارتی است که مطابق سال ۱۸۸ سلوکی است. برای اولین بار، تاریخ گذاری بر سکه‌های مهرداد اول متداول شده است که کهنترین آن، سال ۱۷۳ سلوکی مطابق سال ۱۴۵ میلادی است. تا قبل از سلطنت فرهاد چهارم (۳۸۳ پ.م) بر تعداد کمی از سکه‌ها سال ضرب، نقش است. از این دوره به بعد، تاریخ سال ضرب تا حدی به صورت منظم درآمده است و سال ضرب بر چهار درهمی‌ها و گاهی بر درهم‌ها و مخصوصاً بر سکه‌های برنزی مشاهده می‌شود. علاوه بر تاریخ گذاری سالها، نام ماه‌هایی که سکه ضرب شده نیز، بر پشت تعدادی از سکه‌های شاهنشاهان پارت نقر است. نام ماه‌ها، بنا بر نام یونانی است و به اختصار چند حرف یا دو حرف اول نام ماه یا بر تعدادی از سکه‌ها نوشته، نام ماه به صورت کامل به کار رفته است. در نوشته‌ها، نام ماه‌ها به اختصار، بی‌شک به آن جهت است که نوشته جای زیادی نگیرد که باعث شود خدشه‌ای در نوشته القاب منقور بر سکه وارد آید.

تقویم سلوکیان براساس دوازده ماه است که گاهی بنابر قاعده کیسه، سیزده ماه می‌شود و آغاز آن ماه «دیوس» مطابق ماه مهر اولین ماه پاییز است. قسمتی از سکه‌های محلی (برنزی) سلوکیه، بنابر تقویم بابلی است که آن هم دوازده ماه بوده و از قاعده کیسه که ماه سیزدهم می‌شود مستثناست. آغاز سال بابلی از فروردین، اولین ماه بهار، (ارتدمی زیوس) است. نام ماه‌ها عبارتند از:

DIUS (=octobers) =مهر / APELLAEUS =آبان / AUDYNAEUS =آذر /
 PERITIUS =دی / DYSTRUS =بهم / XANDICUS =اسفند /
 ARTEMISIUS =فروردین / DAESIUS =اردیبهشت / PANEMUS =خرداد /
 LOUS =تیر / GORPIAEUS =مرداد / HYPERBERETAeus =شهریور /
 EMBOLIMUS =سیزدهمین ماه

گاهی اوقات برحسب تاریخ گذاری برسکه ها، می توان از زمان حدوث وقایع به طور دقیق اطلاع حاصل کرد و مانند مدارک مسلم و منابع معتبری از آنها استفاده نمود؛ زیرا، بعضی از مورخان در روایات و تالیفات خود در مورد بسیاری از سنوآت و حوادث دوران پارت و سلطنت شهریاران یا مدت شاهی آنان یا مشارکت یکی از شاهزادگان در سلطنت پدر یا رانده شدن از سلطنت و بسیاری از وقایع مانند پیکار با رومیان یا با پادشاه های تابع دچار اشتباهاتی شده اند؛ لذا سنوآتی که برسکه ها به کار رفته است بخصوص اگر نام ضرابخانه شهر نیز بر آن نقر باشد، می تواند بسیاری از مشکلات را رفع کند و روایات پراکنده و مطالب ازهم گسیخته را منظم نمود و تا حد امکان، وقایع تاریخی را به صورتی روشن و متقن و موثق درآورد (کالج، ۱۳۵۷، ص ۱۶۵).

۵- خط سکه ها

سلطه اسکندر و سپس سلوکی ها بر ایران، موجب رواج زبان یونانی گردید و در تشکیلات اداری لشکری و کشوری و امور تجاری و مکاتبات رسمی از این خط استفاده می شد. در نتیجه، زبان و خط یونانی که دستگاه اداری و تجاری بر پایه آن استوار شده بود، در بین اهالی شهرها انتشار یافت؛ ولی به طور کلی، جامعه ایرانی و روستاییان بنا بر سنت دیرین و آداب اجدادی به زبان خود تکلم کرده و به همین خط می نوشتند؛ لذا زبان رسمی و دولتی و درباری یونانی که برای عامه مردم ایران زمین ناشناخته بود و با تسلط و استقرار پارتها و راندن سلوکی ها از ایران به سوی تباهی و محوشدن گرایید؛ به همان نسبت که عنصر ایرانی قدرت یافت، فرهنگ ملی نضح گرفت و آثار یونانی بسوی زوال کشیده شد. یکی از بهترین نمونه های آن، نوشته بر سکه ها است. نوشته روی سکه ها اگر در ابتدای دوران پارت به وضوح و در کمال درستی به کار رفته است، از دوره اعتلای پارتها و شهریاری مهرداد دوم، نوشته ها کم کم به صورت نقطه گذاری درآمده است؛ حتی بعضی از حروف، شکل اصلی خود را از دست داده، برای نخستین بار خط پهلوی اشکانی برسکه های دوران سلطنت بلاش اول به کار رفته است. نام شاهان

اولیه به صورت ساده (شاه ارشک) یا (شاه بزرگ ارشک) بر سکه نقره است. بر اولین سکه پارت که از ارشک اول موسس سلسله پارت است، عنوان (اتوکرات) یعنی (خود مختار) یا (مطلق العنان) دیده می‌شود. در سال‌های اخیر (حدود سال ۱۳۴۵ خورشیدی تعدادی سکه از ناحیه گرگان به دست آمده است که نام ارشک با کلمه «کرن» به خط آرامی در کنار تصویر شاه پارت قرار دارد. این کلمه در پارسی باستان به معنی «فرمانده» یا «سپهسالار» است.

در مورد کلمه آرامی نیز، می‌توان چنین استنتاج کرد که در پی موفقیت ارشک در راندن فرمانروای سلوکی از منطقه پارت، کارن که از روسای بانفوذ یکی از قبایل مهم پارت بود، او را بیش از سایر روسای قبایل یاری نموده و به همین خاطر، ارشک برای اثبات حق شناسی نسبت به وی، دستور داد نام کارن را در کنار نام وی بر سکه نقش کنند. بنا بر گفته گزنفون، کارن عنوان مقام نظامی مهم بوده است که مطابق سردار یا فرمانده یا سپهسالار است و به کار بردن نوشته آرامی (پهلوی اشکانی) بر سکه در این زمان که هنوز سلوکی‌ها بر ایران زمین تسلط داشتند، میل باطنی پارت‌ها را در برافکندن نفوذ یونانی اثبات می‌کند. نوشته پهلوی اشکانی «آرامی» بر سکه بلاش اول و بلاش دوم به اختصار و دو حرف اول نام آنان «ول» بر کنار تصویر نقش شده است. از دوره شهریاری مهرداد دوم که خط غیر قابل خواندن و فقط اثری از آن باقی است و نام شاهان به خط پهلوی در بالای تصویر ارشک در پشت سکه نقره شده است (ملکزاده بیانی، ۱۳۷۰: ۳۸).

۶- نقش سکه‌ها

سکه‌های پارتی از لحاظ نقش متنوع هستند و با بررسی تصاویر سکه‌ها می‌توان از چهره واقعی پادشاهان پارت، وضع لباس و طرز آرایش مو و ریش و وسایل زینتی که به کار می‌بردند آگاهی یافت. طی پنج قرن پادشاهی پارتها از هر یک از پادشاهان، سکه موجود است؛ حتی آنهایی که دوران کوتاهی سلطنت نموده‌اند، مانند هیمر (۱۲۷ پ.م) پا کر اول (۳۸ پ.م) تیرداد دوم (۲۷ پ.م) ارد دوم (۶ م) مهرداد (۴۹ م) و ارتاواز (۲۲۷ م). پادشاهانی که سلطنت آنان دراز مدت بوده

است، در تصاویر آنها بر سکه تغییراتی که بر اثر گذشت زمان در چهره و قیافه، حتی آرایش ریش و موی آنان پدیدار شده، به خوبی مشاهده می شود.

مهرداد اول (۱۷۱-۱۳۸ پ.م) در حدود سی و سه سال سلطنت کرده است. تصاویر منقوش بر سکه های متعدد وی سنین مختلف او را نشان می دهد؛ و همچنین نقش سکه های مهرداد دوم (۱۲۳-۸۸ پ.م) که می توان به وضوح تغییراتی که با گذشت سالها در قیافه و چهره وی روی داده است، تشخیص داد، مانند خمیدگی بسیار بینی، خستگی چهره، وضع ریش که در دوران کهولت بلندتر شده و تا روی سینه وی آمده است. شاهان پارت به آرایش مو و ریش توجه زیادی داشتند و هر یک به سلیقه خاصی مو و ریش را آرایش می کردند. به وسیله نقوش سکه ها می توان به طرز آرایش مخصوص هر یک از آنان آشنایی پیدا کرد. برگردن تمام شاهنشاهان، گردنبندها قطعه مدالی به شکل گل جواهرنشان یا چهار ردیف آویخته شده و بر گردنبندها قطعه مدالی به شکل گل جواهرنشان یا شاهین نصب است. بر سکه فرهاد چهارم، ماه و ستاره که نشان پارت هاست، نقر است، یا شاهین که نشانه فرایزدی است، حلقه شهریاری را در حالی که به منقار گرفته است، به طرف سر شاه می برد. در پشت تصویر یا کراول، فرشته بالدار، حلقه شهریاری را که دو نوار از آن آویزان است، به سوی سر وی می برد. بر سکه های فرهاد پنجم، دو فرشته بالدار که هر یک حلقه شهریاری به دست دارند، در طرفین سر شاهنشاه پارت دیده می شوند. تصویر مهرداد، تمام رخ است و دو رشته موی صاف بلند از زیر تاج تا روی شانها آمده است. بر گردن وی، چهار ردیف گردنبندها است و حاشیه لباس باریک و مروارید نشان است. در دو سوی سر وی، دو ستاره شش پر قرار دارد. بر پشت سکه ها (درهم) و بعضی از چهار درهمی ها نقش ارشک است، کمان به دست بر تخت نشسته است. این نقش که طی دوران پارتها بر درهم ها دیده می شود، نشانه احترامی است که پارتها نسبت به اولین شاه و رهبر خود که روزی بر اقوام پارتی قیادت داشته و آنان را از سلطه سلوکیها خارج ساخته است، ابراز داشته اند. این نقش، مظهر قومی آنان شده و کمان که علامت زورمندی سلحشوران پارتی است، همیشه در دست ارشک دیده

می شود. بر پشت چهار درهمی‌ها و تعداد کمی از درهم‌ها، صحنه‌های مختلفی منقوش است. بر چهاردرهمی‌هایی از مهرداد اول که در اوایل سلطنت وی ضرب شده، هرقل (خدای زورمندی یونان قدیم) گرز به دست ایستاده است و بر درهم‌ها، زیوس خدای یونانی بر تخت نشسته و عصای سلطنت را به دست دارد. از اردوان اول و مهرداد دوم چهار درهمی‌هایی به دست آمده است که در پشت آن سکه‌ها، الهه فراوانی علامت پیروزی را به دست گرفته است. بر پشت نوعی از چهاردرهمی‌های فرهاد سوم، او بر تخت نشسته و عصای قدرت را به یک دست و شاهینی به دست دیگر دارد و الهه‌ای حلقه تاج را بالای سر شاهنشاه پارت نگه داشته است. بر چهار درهمی‌های ارد، فرهاد چهارم، تیرداد، گودرز و اردوان دوم الهه فراوانی شاخه خرما را به شهریار پارت اهدا می‌کنند. بر پشت نوعی چهار درهمی، با نقشی ممتاز، فرهاد چهارم بر تخت نشسته و الهه مقابل وی ایستاده است و حلقه شهریاری که نوارهایی از آن آویزان است، به طرف سر فرهاد چهارم است. تصویر نیم تنه ملکه موزا با تاجی مجلل و با آرایش و زینت آلات مخصوصی در پشت چهار درهمی‌ها و درهم‌های فرهاد پنجم نقر است. بر چند چهار درهمی فرشته‌ای که روبروی ملکه، مقابل پیشانی و تاج قرار دارد، حلقه سلطنت را به سوی سر ملکه موزا می‌برد. فرشته‌ای بالدار بالباس چین دار بسیار زیبا بر پشت سکه‌های ونن نقر است که در یک دست شاخه خرما، مظهر سرسبزی و فراوانی، دارد و در دست دیگر، حلقه تاج را گرفته است. بر چهار درهمی‌های اردوان سوم نقوشی که مشاهده می‌شود، عبارت است از شاه بر تخت نشسته که مقابل وی الهه فراوانی، شاخه خرما را به وی اهدا می‌کند، یا در مقابل شاهنشاه پارت، شخصی که زانو به زمین زده و با احترام فراوان، حلقه شهریاری را به وی تقدیم می‌دارد. بر پشت سکه‌های چهار درهمی بلاش اول، گودرز، پاکر دوم، اردوان چهارم، بلاش دوم و سوم و چهارم و پنجم تصویر شهریاران بر تخت نشسته نقر است که الهه‌ای حلقه شهریاری به آنان تفویض می‌کند. بر چند چهار درهمی از اردوان سوم و پاکر دوم، شاه سوار بر اسب است و در مقابل وی الهه‌ای حلقه شهریاری را به وی می‌دهد. بر نوعی از چهار درهمی پاکر دوم، بر اسب است و مقابل او الهه‌ای

ایستاده که حلقه شهریاری را به وی تفویض می‌کند. در پشت الهه، مردی که از بزرگان و نجبای پارت است، قرار دارد. از این نقوش که تصویر کامل شاهنشاه را به خوبی نشان می‌دهد، می‌توان به طور صحیح از وضع لباس و تاج و کفش و انواع زینت آلات و آرایش آنان اطلاع پیدا کرد. مطلب دیگری که از این نقوش می‌توان فهمید، آزادی در افکار و عقاید مذهبی و علایق و پیوستگی شهریاران پارت به حفظ این روش و دلبستگی به سنن و آداب ملی ایرانی و احترام آنان به ایزدان مختلف است (محمدی فر، ۱۳۸۷: ۳۴).

۷- شهرها و ضرابخانه‌ها

برسکه‌های پارت‌ها بخصوص چهاردرهمی‌ها و بر بعضی از درهم‌ها و سکه‌های برنزی و مسی، علامات یا به اختصار چند حرف که بیان‌کننده و معرف ضرابخانه شهری است که سکه در آن ضرب شده، نقر است. این علامات یا حروف، قسمت اول نام شهر، در کنار نقش مرکزی پشت سکه قرار دارد. در مورد این علامات، سکه‌شناسان آرای مختلفی ابراز داشته‌اند. چند تن از آنان، تصور کرده‌اند که این علامات اختصاص به قضاتی دارد که نظارت رسمی به امور ضرابخانه داشتند؛ ولی آنچه محقق است، این علامات که گاهی به طرحی زیبا و مانند نقشی از چند حرف یا دو حرف به هم تلفیق یا گره خورده، نشانه شهری است که ضرابخانه در آن شهر واقع بوده است. بر سکه‌هایی علاوه بر این علامات، نشانه‌های دیگری نیز دیده می‌شود که احتمالاً این نوع نشانه‌ها، معرف مامور یا قاضی مخصوص ضرابخانه باشد. سکه‌هایی که قبل از دوره شهریاری مهرداد اول ضرب شده، دارای علامت شهرهایی است که تحت تصرف پارتها درآمده بود. پادشاهان اولیه پارت، آنها را بنیاد نهاده بودند؛ زیرا هنوز شاهنشاهی پارت توسعه پیدا ننموده بود، و سرزمین پارتها از نواحی شمالی پارت و گرگان و قسمتی از ماد، ری، صدروزه، خوار تشکیل می‌شد. ضرابخانه‌هایی که از دوره شهریاری مهرداد اول تا آخر دوره پارتها برسکه‌های آنان مشاهده می‌شود، عبارت است از:

نیسا، مهرداداکرت، هگمتانه (اکباتان، همدان)، شوش، سلوکیه، رگا (ری)، سیرینک، مارژیان (مرو)، تراکزیان، خراکس، تیسفون، آریا (هرات)، تامبراکس، فیلاس، ضربخانه درباری کنکوریا (کنگاور)، آپامیا و لایودیسه (نهایند). علامت این ضربخانه‌ها، بر سکه‌های مختلفی که از دوره پارتها تا کنون به دست آمده است مشاهده می‌شود. این ضربخانه‌ها، معرف شهرهای مهمی است که یا در دوران هخامنشیان وجود داشته و یا با سلطه سلوکیها نام آنها تغییر یافته است و یا سلوکیها در کنار شهرهای آباد، شهر جدیدی با نام خود احداث کرده‌اند و یا پارتها که توجه زیادی به آباد کردن کشور و تاسیسات نوین داشته‌اند، آنها را بنیاد نهادند (ن. پیگالوسکایا، ۱۳۶۷: ۳۰).

۸- سکه‌های پارتی

۸-۱- ارشک اول: ۲۵۰-۲۴۷

(ایران باستان، ۱۳۶۲: ص ۵۶)

(ملکزاده بیانی، ۱۳۷۰: ص ۳۹)

مدت کوتاه فرمانروایی ارشک اول پس از تاجگذاری، به پیکار با عمال سلوکیان گذشت؛ لذا امکان ضرب سکه در این شرایط، بعید به نظر می‌رسد و اگر ضربخانه‌ای در این دوره دایر گردیده است، سکه‌ها نظیر سکه‌های تیرداد می‌باشند. در

بعضی از روایات از برادر ارشک، تیرداد اسم برده نشده و دوران شهریاری ارشک را تا سال (۲۱۱ پ.م) که آخرین سال فرمانروایی تیرداد است، می‌دانند یا بالعکس تیرداد را مؤسس سلسله گفته‌اند. پرسی گاردنر (p.gardner) سکه‌های اولیه را از ارشک و تیرداد می‌داند. مرگان (j de morgan) سکه‌های اولین شاهان پارت قبل از مهرداد اول را تنظیم نموده است.

۸-۲- تیرداد اول (۲۱۱-۲۴۷ پ.م)

۸-۲-۱- درهم

روی سکه

نقش نیم رخ بسیار زیبای شاه پارت، با کلاه مخصوص پارتها که لبه آن تا روی پیشانی آمده و زبانه‌های روی گوش، تا گردن را گرفته و قسمتی از پشت سر و موها را پوشانیده است. بین دو زبانه، حلقه گوشواره مشاهده می‌شود.

پشت سکه

تصویر کاملی از ارشک نقر است که بر تخت نشسته و کمان که سلاح ملی پارتها است، به دست دارد. در کنار نقش، نوشته به خط یونانی است «ارشک اتوکرات» که به معنای «مستقل» یا «قدرت مطلق» است. بر چند سکه چنانکه متذکر گردید، به جای کلمه اتوکرات، کلمه «کرونی» که به معنای «فرمانده» یا «سپهسالار» است، به خط پهلوی پارتی به کار رفته است. علامت شهر نیز، در زمینه سکه نقر است.

۸-۳- ارشک دوم (۲۱۱-۱۹۱ پ.م)

پس از درگذشت تیرداد، پسرش - ارشک دوم - به سلطنت رسید. سکه‌های وی، شبیه سکه‌های تیرداد است.

۸-۳-۱- درهم

روی سکه

تصویر نیم رخ ارشک دوم، با کلاه مخصوص پارتی.

پشت سکه

نقش ارشک که بر تخت نشسته، نام وی بر پشت سکه نقش است. در مقابل پای ارشک، طرحی شبیه شاهین یا علامت ضرابخانه قرار دارد.

۱۱۶ / سکه‌های اشکانیان (پارتیان) از پادشاهی ارشک...

۸-۴- فریاپارت (۱۹۱-۱۷۶ پ.م)

سکه‌های این شهریار پارتی به درستی مشخص نیست. شاید سکه‌های وی نظیر سکه‌های فرهاد اول است.

۸-۵- فرهاد اول (۱۷۶-۱۷۱ پ.م)

روی سکه

تصویر نیم رخ فرهاد اول، با کلاه پارتی

پشت سکه

بنابر معمول ارشک بر تخت نشسته و نوشته «شاه بزرگ ارشک» بر دور نقش قرار دارد.

بر بعضی از سکه‌های (درهم) فرهاد اول، علامت ضرابخانه اکیاتان (هگمتانه، همدان) نقر است

۸-۶- مهرداد اول (۱۷۱-۱۳۸ پ.م)

(پیرنیا، ۱۳۶۲: ۲۱۴-۲۱۶)

دوران اعتلامی شاهنشاهی پارت، از سلطنت مهرداد اول آغاز می شود. مهرداد، فرزند فریادپارت است که پس از درگذشت برادرش فرهاد اول به سلطنت رسید.

سکه های مهرداد اول، از لحاظ هنری بسیار ممتاز و متنوع است. مهرداد، دارای سه نوع سکه کاملاً مشخص است. ردیف اول، به نوع باختری است، ردیف دوم به نوع ایرانی و ردیف سوم، به سکه های سلوکیان ضرب سلوکیه شباهت دارد.

روی سکه

تصویر نیم رخ مهرداد، با سیل و ریش نسبتاً بلند و موهای مهرداد به وسیله نواری که به پشت سر گره خورده به جای تاج تزیین یافته است و در محل گره دو نوار، آویزان است.

پشت سکه

ارشک به طرز معمول، کمان به دست بر تخت نشسته و نام والقباب وی به خط یونانی نقر است.

روی سکه

تصویر نیم رخ شاهنشاه پارتی که به سوی راست متمایل است.

۸-۶-۱- درهم

روی سکه

تصویر برجسته شهریاری پارتی با نواری که به جای تاج بر سر وی بسته شده و بر پشت سر گره خورده، آویزان است.

پشت سکه

هرقل، گرز به دست، ایستاده یا زیوس بر تخت نشسته و عصای قدرت را به دست چپ گرفته و شاهین که نشانه فر و پیرزی است، به دست راست گرفته است.

بر چهار درهمی ها و بعضی از درهم های این ردیف، تاریخ ضرب سکه و علامت ضربخانه نقر است. نوشته پشت درهم ها، به طرز نوع اول است.

۸-۶-۲- چهاردرهمی‌ها

روی سکه

تصویر نیم رخ مهرداد اول که به طرز نقش درهم‌ها است.

پشت سکه

هرقل، گرز به دست، ایستاده و در وسط و طرفین او، چهار ردیف نوشته نقر است.

ترکیب «دوست یونان» برای اولین بار، بر سکه‌های پارتی دیده می‌شود، نوشته بدین قرار است «شاه بزرگ ارشک دوستدار یونان». در زیر پای هرقل، سال ضرب سلوکی و در کنار نوشته، علامت ضربخانه نقر است.

۸-۶-۳- سکه‌های برنزی

بر سکه‌های برنزی، نقوش مختلفی مانند قبل ایستاده، اسب، سراسب، پا و نیم تنه، نیم رخ مردی با کلاه ساتراپی که شاید تصویر مهرداد باشد و الهه فتح که در گردونه است مشاهده می‌شود. علامت ضربخانه شوش و هگمتانه (همدان) بر بعضی از سکه‌های برنزی قرار دارد. بر سکه‌های برنزی، معمولاً نوشته یونانی به طرز درهم‌ها و چهاردرهمی‌ها نقر است. گاهی نوشته به صورت «شاه بزرگ ارشک» یا فقط «شاه ارشک» است.

(ملکزاده بیانی: ۱۳۷۰)

۸-۷- فرهاد دوم (۱۳۸-۱۲۸ پ.م)

مهرداد اول در سال (۱۳۸ پ.م) درگذشت و فرزند وی، فرهاد دوم به شاهی رسید.

۸-۷-۱- درهم

روی سکه

تصویر نیم رخ و متناسب فرهاد دوم با موهای لوله شده که از روی پیشانی شروع و به پشت سر ختم گردیده است. فرهاد، سیل ندارد و تاج، با نواری مخطط است که بر پشت سر گره خورده و آویزان است... نوشته بعضی از درهم‌ها نام شهر یا علامتی که مبین ضربخانه‌ها شهری که سکه در آن ضرب شده است. این ضربخانه‌ها عبارتند از: NI یا NICA= نیاد / TAM= تامبراس / PA= رگا (ری) / CVAZ= سیرنیکس

پشت سکه

بنا بر معمول، ارشک کمان به دست، بر تخت نشسته است. نوشته، دو نوع است: نوع اول: شاه بزرگ ارشک، نوع دوم: شاه بزرگ ارشک تیوپاتوروس.

۸-۷-۲- چهاردرهمی

تعداد کمی چهاردرهمی از فرهاد دوم در مجموعه های سکه موجود است و نقش آنها مشابه نقش درهم‌ها است. نوع دیگر نیز، تاکنون دیده شده است که تصویر شاهنشاه پارت برخلاف معمول رو به طرف راست دارد. در پشت سکه، به جای ارشک، هرقل، گرز به دست، بر تخت نشسته است و علامت ضربخانه، در کنار نوشته نقش است. نوشته بدین ترتیب است: «شاه ارشک»

بر پشت سکه‌های برنزی فرهاد دوم، نقوش مختلفی مانند الهه ایستاده، سراسب، اسب و فیل منقور است. بر بعضی از این سکه‌ها برنزی، علامت ضربخانه نیز دیده می‌شود.

۸-۸- اردوان اول (۱۲۸-۱۲۳ پ.م)

پس از کشته شدن فرهاد دوم، عموی وی اردوان به سلطنت رسید.

درهم

روی سکه

تصویر نیم رخ اردوان، با سبیل و ریش بلند و بینی برآمده است. نوار ساده‌ای که به سر وی بسته شده، در پشت سر او آویزان است.

پشت سکه

ارشک، کمان به دست، بر تخت نشسته و نوشته، بخط یونانی در طرفین ارشک قرار دارد. بیشتر سکه‌های اردوان در ضرابخانه‌های: اکباتان، ری و ماژیان ضرب شده است. PA = رگا(ری) / MAP = ماژیان = مرو / AP = اکباتان = همدان

روی سکه

تصویر اردوان اول که به سوی راست، رو کرده است و چهره وی، نظیر تصویر منقوش بر درهم است.

پشت سکه

الهه که نشانه فراوانی و علامت پیروزی را در دست دارد، بر تخت نشسته و در طرفین الهه، نوشته یونانی «شاه ارشک» نقر است. در کنار نوشته، علامت ضرابخانه سلوکیه قرار دارد. در زیر پای الهه، تاریخ ضرب مشاهده می‌شود، «HIP» سال ۱۸۸ سلوکی. بر روی سکه‌های برنزی، تصویر نیم رخ اردوان،

منقوش است. در پشت سکه‌های برنزی اردوان، فرشته‌ای نقر است. این سکه در ضرابخانه شوش ضرب گردیده است.

۸-۹- هیمر (۱۲۷ پ.م)

هیمر، یکی از بزرگان و سرداران مورد عنایت فرهاد دوم بود که در سالهای آخر شهریاری وی به فرمانروایی بابل منصوب گشت. هیمر در پیکاری که با یکی از شاهان محلی خرسن (خاراگس) به نام هیسپایوزین روی داد و پیروز شد، خود را شاه خواند و سکه زد. بر سکه‌ای که منتسب به هیمر است، الهه پیروزی بر پشت سکه نقر است. هیمر در نوشته بر سکه، لقب «نیکوفور» یعنی پیروز را برای خود برگزیده است (شاه بزرگ ارشک پیروز است). سکه‌های هیمر، ضرب سلوکیه و شوش است.

۸-۱۰- مهرداد دوم (بزرگ) (۱۲۳-۸۸ پ.م)

(ورستاندیگ، آندره: ۱۲۰-۱۲۳)

مهرداد دوم، شخصیتی ممتاز و فردی لایق و مدبر بود، لذا با وجود برخورد با مشکلات فراوان و وضع آشفته‌ای که شاهنشاهی پارت داشت، توانست از جهات مختلف از جمله سرکوبی قبایل شمالی، مغلوب ساختن سکاها و انعقاد معاهده با امپراطوری چین و سامان دادن به وضع ارمنستان و به اطاعت در آوردن فرمانروایی یونانی باختر، ایران را مبدل بقدرتی جهانی نماید. از مهرداد بزرگ سکه‌های متنوعی از «درهم»، «چهار درهمی» و سکه‌های برنزی موجود است. سکه‌های مهرداد، دو نوع است که از لحاظ تزئینات و تاج با یکدیگر متفاوت

هستند؛ در یکی، موهای سر او لوله شده و از روی پیشانی خم گردیده است. به جای تاج، نوار ساده‌ای به سر بسته که پشت سر آویزان است. در نوع دوم، موها به زیر تاجی گرد که با دو زبانه گوشها را پوشانیده، قرار گرفته است و تاج از سه ردیف مروارید و گلی به طرح ستاره تزئین شده است.

۸-۱۰-۱- درهم

روی سکه

نوع اول: تصویر نیم رخ مهرداد دوم، با ریش بلند و چشمانی نافذ و تاج به صورت نواری مخطط که پشت سر گره خورده و تا پشت شانه آویزان شده. شانه و سینه از قطعات مدور جواهر نشان تزئین یافته است.

نوع دوم: در این ردیف سکه، ریش شاهنشاه پارت خیلی بلند است و تاج مجلل مروارید نشان به سر دارد. بر بعضی درهم‌ها، علامات بر پشت سر تصویر قرار دارد.

پشت سکه

تصویر ارشک، کمان به دست که بر تخت نشسته و دور تصویر، نوشته به خط یونانی نقر است. بر سکه مهرداد القاب مختلفی مانند اپی فانوس، اورگت و دکایو به کار رفته است؛ یا شاه بزرگ، ارشک، نیکوکار، دادگر و نامی بر بعضی از درهم‌ها به جای کلمه شاه، شاهنشاه به کار رفته است. علامات ضربخانه در پشت تصویر ارشک یا زیر تخت قرار دارد. ضربخانه‌ها عبارتند از: نیسا، اکباتان، شوش.

۸-۱۰-۲- سکه‌های برنز

از این شاهنشاه پارت تعداد زیادی سکه برنزی موجود است که بر روی آن‌ها تصویر وی قرار دارد و بر پشت سکه نقوش مختلف مانند: الهه پیروزی، اسب، سراسب، اسب بالدار، تیردان، علامت فراوانی نقر است. بر چند سکه علامت ضربخانه و سال و ماه ضرب نیز مشاهده می‌شود. بر سکه‌ای برنزی که روی آن تصویر نیم رخ الهه «آناهیتا» است بر پشت آن سال سلوکی ۲۲۴ که مطابق ۸۸ میلادی است و اولین ماه سال که ماه پاییز است، نقر است.

۸-۱۰-۳- چهاردرهمی

بر سکه‌های چهار درهمی، تصویر مهرداد دوم و بر پشت سکه، ارشک بر تخت نشسته است و نام و القاب وی بر چهار طرف تصویر نقر است و این چهار درهمی، ضرب سلوکیه است (پیرنیا، ۱۳۶۲: ۱۲۴).

۹- نتیجه

با بررسی سکه در دوره پادشاهی اشکانیان «پارتیان» به نتایج زیر رسیدیم:

- ۱- در ایران با استقرار حکومت هخامنشیان در زمان داریوش اول (۵۲۱_۴۸۵ ق.م) ضرب سکه آغاز گردید.
- ۲- سکه‌های اولیه در دوران پارت و پول اصلی، «درهم» است که شامل تقسیمات کوچکتر و کم وزن تر هم می شود که عبارت است از: ۱- دو ابول ۲- سه ابول
- ۳- چهاردرهمی‌ها برای اولین بار در دوره شهریاری مهرداد اول، ضرب شده و وزن آن در حدود ۱۶ تا ۱۷ گرم بود؛ اما از سلطنت فرهاد چهارم به بعد، وزن سکه‌ها تنزل پیدا کرد.
- ۴- از دوره فرهاد اول تا زمان آخرین پادشاه پارت، سکه‌های برنزی به قطع و وزن مختلف موجود است و بر یک طرف این سکه‌ها تصویر نیم رخ شهریاران پارت و بر طرف دیگر آن، نقوش مختلف و علامات پارتی همانند: ماه، ستاره، علامت پیروزی و... است.
- ۵- تا قبل از سلطنت فرهاد چهارم، سال ضرب بر تعداد کمی از سکه‌ها نقش است، مانند سکه اردوان اول که سال ضرب آن ۱۲۵ پارتی است که با سال ۱۸۸ سلوکی مطابق می شود و برای اولین بار، تاریخ گذاری بر سکه‌های مهرداد اول متداول شده است .
- ۶- برای نخستین بار، خط پهلوی اشکانی بر سکه‌های دوران سلطنت بلاش اول به کار رفته است.
- ۷- با بررسی نقوش سکه‌های پارتی می توان از چهره واقعی، وضع لباس، نوع آرایش و مو و ریش و وسایل زینتی به آزادی در افکار و عقاید مذهبی و علایق و

پیوستگی شهریاران پارت به حفظ این روش و وابستگی به سنن و آداب ملی ایرانی و احترام آنان به ایزدان مختلف پی برد.

فهرست منابع

۱. امینی، امین، (۱۳۸۲)، هر مزد چهارم: ۱۲ سال سلطنت، ۱۳ سال سکه.
۲. بوهوان فیلیپ لوزیسکی، (۱۳۸۰)، **خاستگاه پارت ها**، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، اطلاعات نشر پژوهنده.
۳. بیانی، شیرین، (۱۳۵۵)، **شامگاه اشکانیان وبامداد ساسانیان**، تهران، دانشگاه تهران.
۴. پیرنیا، حسن (مشیرالدوله)، (۱۳۶۲)، **ایران باستان**، جلد سوم، تهران، دنیای کتاب.
۵. جورجینا هرمان، (۱۳۷۳)، **تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان**، ترجمه: مهرداد وحدتی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
۶. جین، لوییز هیوت، (۱۳۸۹)، **ایران**، ترجمه مسعود گلزاری و مهرداد وزیرپور کشمیری، نشر کتابدار.
۷. حقیقت، عبدالرفیع، (۱۳۸۴)، **تاریخ پانصد سال حکومت اشکانیان**، نشر کومش.
۸. خنجی، امیرحسین، **تاریخ ایران از دورترین دوران تا سال ۶۲۸ میلادی**.
۹. دیواز، نیلسون کارل، (۱۳۴۲)، **تاریخ سیاسی پارت (اشکانیان)**، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، اطلاعات کتابخانه ابن سینا.
۱۰. کالج، مالکوم، (۱۳۶۷)، **تاریخ سیاسی واجتماعی اشکانیان، پارتیان یا پهلویان قدیم**، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، دنیای کتاب.
۱۱. _____، (۱۳۵۷)، **پارتیان**، ترجمه مسعود رجب نیا، نشر سحر.
۱۲. محمدی فر، یعقوب، (۱۳۸۷)، **باستان شناسی و هنر اشکانیان**، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
۱۳. ملکزاده بیانی، ملکه، (۱۳۷۰)، **تاریخ سکه از قدیمترین ازمه تا دوره ساسانیان**، جلد اول و دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۴. _____، **تاریخ سکه از قدیمی ترین ازمه تا دوره اشکانی**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. م.م. دیاکوف، (۱۳۵۱)، **اشکانیان**، ترجمه کریم کشاورز، تهران، نشر پیام.
۱۶. ن. پیگالوسکایا، (۱۳۶۷)، **شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان**، ترجمه عنایت الله رضا، نشر علمی و فرهنگی.

۱۷. ورستایگ، آندره، (۱۳۸۶)، **تاریخ امپراطوری اشکانیان**، مترجم: محمود بهفروزی، جامی.
۱۸. ولسکی، یوزف، (۱۳۸۳)، **شاهنشاهی اشکانیان**، ترجمه: ثاقب‌فر مرتضی، تهران، ققنوس.
۱۹. ویراسته: ویلیام بین فیشر، (۱۳۸۷)، **تاریخ ایران کمبریج**، ترجمه تیمور قادری، نشر: مهتاب، شهر کتاب.
۲۰. ویسهوفر، یوزف، (۱۳۸۲)، **ایران باستان**، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.

